

Tarihi Yapıların Müze Olarak Yeniden İşlevlendirilmesinin Çağdaş Müzecilik Yaklaşımı Üzerinden Değerlendirilmesi: Samsun Kent Müzesi ve Panorama 1919 Müzesi

Fatih Us^{1*}

¹Department of Architecture, Ondokuz Mayıs University, Samsun, Turkey

*Corresponding author: fatih.us@omu.edu.tr, mim.fatihus@gmail.com

⁺Speaker: fatih.us@omu.edu.tr, mim.fatihus@gmail.com

Presentation/Paper Type: Oral / Full Paper

Özet – Tarihi yapıların korunması, kültürel mirasın gelecek nesillere aktarılabilmesi adına önemli bir konudur. Ancak bu yapıların özgün işlevlerini devam ettirebilmeleri günümüzün şartlarına göre çok da mümkün olamamaktadır. Bu nedenle tarihi yapılar, genellikle kültür ve eğitim yapısı olarak yeniden işlevlendirilmektedir. Kültür yapılarından olan müzeler ise tarihi yapının niteliği ile örtüşen en belirgin ve yaygın kullanımlar arasında yer almaktadır. Son yıllarda değişime uğrayan müze tasarımı yaklaşımı tarihi yapıların müze olarak yeniden işlevlendirilmesine farklı bakış açıları getirmektedir. Bu çalışmada müze olarak yeniden kullanılan tarihi yapıların çağdaş müzecilik anlayışı ile etkileşimi ele alınmakta ve örnekler üzerinden değerlendirmeler yapılmaktadır.

Tarihi yapıların yeniden işlevlendirilmesinde dikkat edilmesi gereken hususlar tanımlanmakta, müze kavramı ve yeni müzecilik anlayışı açıklanmakta, sonrasında ise müze olarak işlevlendirilen tarihi yapılar yeni müzecilik anlayışı bakımından incelenmektedir. Çağdaş müzecilik anlayışının tarihi yapıların müze olarak işlevlendirilmesine getirdiği yenilikçi yaklaşımlar Samsun Kent Müzesi ve Panorama 1919 Müzesi örneği üzerinden incelenmekte ve değerlendirilmektedir. Araştırmanın sonucunda çağdaş müzecilik anlayışında erişilebilirlik, katılımcılık ve eğitim konularının önemli bir yer tuttuğu görülmüş ve bu özelliklerin de kültürel mirasın devamlılığına olumlu etkileri olduğu saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler – tarihi yapılar, yeniden kullanım, müze, Samsun Kent Müzesi, Panorama 1919 Müzesi

Evaluating of Adaptive Reuse of Historical Buildings as Museums: Samsun City Museum and Panorama 1919 Museum

Abstract – The preservation of historical buildings is important issue for the transfer of cultural heritage to the future generations. However, it is not possible for these buildings to maintain their original functions in today's world. For these reasons, historical buildings are generally re-functionalized as cultural and educational buildings. The museums, one of the cultural buildings, are among the most prominent and widespread uses coincided with the quality of the historical building. The museum design approach, which has changed in recent years, brings different perspectives to the adaptive reuse of historical buildings as museums. In this study, the interaction of the historical buildings having been used as museums with contemporary museology is discussed and evaluated through examples.

The issues that need to be considered in the adaptive reuse of historical buildings are defined, the concept of museum and new museology approach are explained, and then the historical buildings that are functioned as museums are examined in terms of new museum understanding. Innovative approaches brought by contemporary museology to the function of historical buildings as museums are examined and evaluated through the example of Samsun City Museum and Panorama 1919 Museum. As a result of the research, it is seen that accessibility, participation and education issues are important in the understanding of contemporary museology, and these features have positive effects on the continuity of cultural heritage.

Keywords – historical buildings, adaptive reuse, museum, Samsun City Museum, Panorama 1919 Museum

I. GİRİŞ

Tarihi yapıların ya da mimari değere sahip önemli yapıların korunması, toplumun kültürel mirasının devamlılığı için önemli bir konudur. Burada kastedilen “koruma/korunma” kavramı 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu’nda “taşınmaz kültür ve tabiat varlıklarında muhafaza, bakım, onarım ve restorasyon, fonksiyon değiştirme işlemleri...” [1] olarak tanımlanmaktadır. Bu açıklamadan da anlaşıldığı gibi fonksiyon değiştirme korumanın içerisinde yer alan önemli konular arasındadır. Venedik Tüzüğü’nün beşinci maddesinde yer alan “Anıtların korunması, her zaman onları herhangi bir yararlı toplumsal amaç için kullanmakla kolaylaştırılabilir...” [2] ifadesinde belirtildiği gibi korunmada amaç toplum yararındır. Bu doğrultuda fonksiyon değiştirmesi gereken yapılar genellikle kültür ve eğitim yapısı olarak işlevlendirilmektedir. Müzeler ise bunlar arasında tarihi yapıların niteliği ile örtüşen ve bu doğrultuda genellikle tercih edilen kullanımlar arasında yer almaktadır.

Bir diğer konu ise koruma esnasında yapılacak müdahalelerdir. Tarihi yapıların korunması ile ilgili Venedik Tüzüğü’nde “... yapının planı, ya da bezemeleri değiştirilmemelidir. Ancak bu sınırlar içinde yeni işlevin gerektirdiği değişiklikler tasarlanabilir ve buna izin verilebilir.” [2] ifadesi yer almaktadır. Dolayısıyla yapıların korunmasında, yeniden işlevlendirilmesinde yapıda uygun görülen yerlerde değişiklikler yapılabildiğinden bahsedilmektedir. Fakat aynı tüzükte bu müdahalelerle ilgili şu ifadeler de yer almaktadır: “... Amacı, anıtın estetik ve tarihi değerini korumak ve ortaya çıkarmaktır... yapılması gerekli herhangi bir eklemenin mimari kompozisyonundan farkı anlaşılabilir ve gününün damgasını taşımalıdır...” [2]

Kültürel mirası araştıran, derleyen, sergileyen ve koruyan bir yapıya sahip olan müzeler, son yıllarda ziyaretçilerle etkileşimli bir yapıya bürünmüştür. Pasif durumundaki ziyaretçi, kullanıcı olarak aktif duruma geçmiştir [3]. Yeni müzecilik anlayışında kullanıcı ve obje arasında etkileşimli, deneyime açık bir yapı hakim olmaya başlamıştır.

Bu yaklaşımlar ışığında sıklıkla karşılaşılan tarihi öneme sahip yapıların müze olarak yeniden işlevlendirilmesi konusu çağdaş müzecilik bağlamında dönüşümleri önemli bir konu olmaktadır. Bu çalışmada, çağdaş müzecilik yaklaşımı ve bunu belirleyen unsurlar anlatılmakta sonrasında tarihi öneme sahip yapıların müze olarak yeniden işlevlendirilmesi örneği olan Samsun Kent Müzesi ve Panorama 1919 Müzesi çağdaş müzecilik anlayışı ile ele alınmaktadır. Önce yapıların eski kullanımları ve dönüşümleri hakkında bilgi verilmekte daha sonra yeniden kullanımları çağdaş müzecilik bağlamında değerlendirilmektedir.

II. ÇAĞDAŞ MÜZECİLİK YAKLAŞIMI

Bir ansiklopedi olarak da tanımlanan müzeler John Ruskin’e göre birer sanat kütüphanesidir [4]. Genel olarak ise “Sanat ve bilim eserlerinin veya sanat ve bilime yarayan nesnelerin saklandığı, halka gösterilmek için sergilendiği yer veya yapı”dır [5]. Müzelerin bir kütüphane olarak görülmesine en belirgin örnek M.Ö. 3. Yüzyılda Mısır’da

kurulan ve ilk müze olarak bilinen İskenderiye Müzesidir. Literatürde İskenderiye Kütüphanesi olarak da geçmektedir.

Araştırma, derleme, saklama, koruma ve sergileme gibi temel işlevleri olan müzecilik anlayışında 1980’li yıllarda toplumun yeni ihtiyaçları çerçevesinde değişimler olmaya başlamıştır. Bu bağlamda yeni müzecik, geçmişten gelen gereksinimlerle ziyaretçilerin yeni ihtiyaçlarını karşılama çabası olarak tanımlanabilmektedir [6]. Ayrıca günümüzde müze, koruma ve sergileme dışında yaşamın kendisi kadar çeşitli olma eğilimindedir [7]. Bu doğrultuda çağdaş müzecilik yaklaşımında erişilebilirlik, katılımcılık, etkileşim/iletişim, eğlence, eğitim ve esneklik kavramları ön plana çıkmaktadır.

Erişilebilirlik: Kentsel bağlamda yapının şehir merkezine yakın olması, yapı bağlamında ise engellilerin, yaşlıların ve çocukların eserlere erişebilir olmasıdır.

Katılımcılık: Ziyaretçilerin müzede gerçekleştirilen etkinliklere katılması ve sergilenen bir takım ürünlere ziyaretçilerin de katkısının olmasıdır.

Etkileşim / İletişim: Müzeler objelerle doldurulan, yerleştirilen ve gösterilen mekanlar değil, kullanıcı ve obje arasında etkileşimli (interaktif), deneyimlemeye açık yapılar haline bürünmüştür. Bu etkileşim / iletişim sadece kullanıcı ve objeler arasında değil toplumdaki farklı gruplar arasında da olabilmektedir [8].

Eğlence: Tek katmanlı bir sergilemenin yerini farklı grupların beklentilerine cevap verebilecek, çeşitlenmiş sunuşlar, özel ilgi güzergahları, bilgisayar bölümleri eklenmektedir [3].

Eğitim: Ziyaretçilere etkileşimli ve deneyime açık sergilemelerle daha paylaşımcı ve akılda kalıcı deneyimler yaşatılmaktadır. Ayrıca ziyaretçiler konferans salonu ve kütüphane gibi mekanlarda çalışabilmekte ve çeşitli etkinliklere katılabilmektedirler.

Esneklik: Sergilemeler günün ihtiyacına göre değişebilir olmakta ve çok amaçlı salonlar da farklı kullanımlara yönelik esnek mekanlar olarak tasarlanmaktadır.

Çağdaş müzecilik anlayışında yukarıda bahsedilen katılımcılık, etkileşim / iletişim, eğlence ve eğitim için gerekli geçici sergi, konferans, konser salonu, çok amaçlı salon ve kütüphane mekanları müzelere eklenmektedir. Bu mekanlarda kurslar, sinema ve tiyatro gösterileri, çeşitli şenlikler düzenlenerek toplumla etkileşim sağlanmaktadır.

2013 yılında bir yarışma için 3XN & ASADOV Mimarlık Stüdyosu tarafından tasarlanan Moskova Müzesi & Eğitim Merkezi projesinde çağdaş müzecilik anlayışı hakimdir. Geleneksel müze yaklaşımında lütfen dokunmayın, konuşmayın gibi uyarıların aksine sergilenen ürünlere dokunmayı ve etkileşimi yönlendiren bir tasarım anlayışı bulunmaktadır. Yapı hem şehir ölçeğinde hem de mimari ölçekte halkın kullanımına teşvik eden bir biçimde tasarlanmıştır. Örneğin güneybatı cephesinde yer alan amfiteyatrosu ve kafeler, binaya yaklaşma isteği uyandırmakta ve binanın çevreyle etkileşimini artırmaktadır (Resim 1) [9].

Resim 1 Moskova Müzesi & Eğitim Merkezi (MEC) [9]

İstanbul Karaköy’de antrepolar bölgesinde bulunan 5 numaralı Antrepo’nun İstanbul Resim ve Heykel Müzesi’ne dönüşümünde de çağdaş müzecilik unsurları görülmektedir. Örneğin müzeye gelen ziyaretçiler sergileme alanlarının bir bölümden / konteynerden çıkıp diğerine geçerken yapıyı saran ve dış etkenlerden koruyan şeffaf yüzeylerle kentle görsel ilişki kurabilmektedirler. Ayrıca dönüşümü gerçekleştiren müzenin mimarı Emre Arolat, müzelerde sanatçıların gösterilerini yapabilecekleri yerlerinin ve ticaret alanlarının olmasını, müzelerin entertainment/eğlence ihtiyacını karşılaması bağlamında önemseydiğini ve bunu da bu müzenin zemin katında gerçekleştirdiklerini belirtmektedir [10]. Emre Arolat yapının dönüşü ile ilgili görüşü ise şu şekildedir: “... yapıların en önemli ortak özelliği olarak ortaya çıkan betonarme ızgaranın tekrar ve düzene dayanan imgesinin, kentsel bellek içinde çok güçlü bir yer tuttuğuna ve kentin bu bölgesi için bir tür işaret değeri taşıdığına inanmaktayım... Bu bağlamda, Antrepo yapısını müzeye dönüştürürken, sözünü ettiğim bu ızgaranın önemli ölçüde korunarak izinin sürülmesini ve yeni işlevleri içine alabilecek şekilde değerlendirilmesini çok önemseydik.” [11] (Resim 2)

Resim 2 İstanbul Resim ve Heykel Müzesi [11]

III. SAMSUN KENT MÜZESİ

Samsun-Sivas Demiryolu İnşaat ve İşletme İdaresi ve Devlet Demiryolu Lojmanı 1928 yılında, Demirspor Kulübü’nün lokali ise 1936 yılında inşa edilmiştir [12]. Lojman olarak kullanılan yapılar 1979 yılında korunması gerekli kültür varlığı kapsamına alınmıştır [13]. 2007 ÇEKÜL Vakfı başkanı Prof. Metin Sözen ve aynı vakfın katkılarıyla müzenin yer tespiti, içeriği ve projelendirilmesi gerçekleştirilmiştir. Lojmanlar ve lokal 2011 yılında kent müzesine dönüştürülmek üzere kamulaştırılmıştır [12]. Yapıların restorasyonu mimar Mustafa Güner ve ekibi tarafından yapılmıştır. Müze olarak ise NDR Tasarım tarafından düzenlenmiştir. 2013 tarihinde ziyaretçilerine

kapılarını açmıştır. Bu müzede, kentin sosyal, tarihi, kültürel, coğrafi ve ekonomik tarihi ile kent belleğinde önemli yeri olan yapıların tanıtıldığı, yerel kültürlerin ön plana çıkartıldığı bir tasarım gerçekleştirilmiştir. Bu tasarım, yurtiçinde ve yurtdışında başarılı bir restorasyon ve yeniden kullanım örneği olması nedeniyle bir çok ödüle layık görülmüştür.

Yapının restorasyonu yapılırken ve yeni işlev verilirken genel mimari özellikleri korunmuş ancak ek yapılarla birlikte giriş bölümlerinde değişimler olmuştur. Ek yapılardan Ek-A ve Ek-B Blok, lojmanların (A ve B Blokların) zemin katında yer alan kat silmesinin altında konumlandırılmıştır. A – B Blokların bodrum kat kotu aşağı alınarak Ek – B Blok ile ilişkili bir şekilde çözülmüştür. A Blok’tan B Blok’ a geçiş zemin kat kotunda yapılmış iki tarafı cam cephe olan Ek – C Blok ile sağlanmıştır. Sonuç olarak korunması ve dönüşümü en az müdahale ile gerçekleşen yapının kent yaşamına katılımı sağlanmıştır (Resim 3, 4).

Resim 3 Samsun Devlet Demiryolu Lojmanı ve Demirspor Lokali [15]

Resim 4 Samsun Kent Müzesi [16]

Erişilebilirlik bağlamında kent merkezine yakın konumda olan müzenin sergileme alanlarının başladığı giriş katında, “Sanal Müze” bölümü, üst katlara çıkamayan engelliler için düşünülmüştür. Tarihi yapılar en az müdahale ile korunduğu için bu dönüşümde engelliler için bir asansör eklenmesi yerine yeni teknolojilerden faydalanılmıştır.

Katılımcılık yönünden ziyaretçiler, demografik yapı bölümündeki kiosklarda kendi soyağaçlarını oluşturabilmektedirler, yeni doğan kioskunda da Samsun’da doğan ziyaretçiler bilgi ve fotoğraflarını yükleyerek müzeye katkıda bulunabilmektedirler (Resim 5).

Resim 5 Yeni Doğan Kiosku [17]

Sergileme alanlarında bulunan büyük bir fotoğraf albümü niteliğinde olan dijital kitapta Samsun tarihi ile ilgili fotoğraflar bulunmaktadır (Resim 6). Hem etkileşimli hem de eğlenceli bir sunum olmasına karşın ziyaretçiler kullanım zorluğu çekmektedirler. Sanal Yaşam Simülasyonu, Karadeniz'e özgü balık türleri hakkında bilgi vermektedir. Bu uygulama, sanal deniz altında yaşayan, yemek yiyen, kaçışan, ziyaretçinin dokunmatik ekrandaki parmak hareketlerine karşı tepki veren balıkların üç boyutlu modellerini içermektedir (Resim 7). Ekranda görülen balığa dokunulduğunda bir bilgi baloncuğu çıkmaktadır. Bu simülasyon ile ziyaretçiler, etkileşimli ve eğlenceli bir uygulamayla Karadeniz hakkında bilgi edinmektedirler.

Resim 6 Dijital Kitap [17]

Resim 7 Sanal Yaşam Simülasyonu [17]

Müzenin giriş katındaki ek yapıda çok amaçlı salon, eski lokal binası olan C Blok'un üst katında kütüphane ve konferans salonu bulunmaktadır. Bu alanlar müzeye gelen ziyaretçilere hizmet ederken şehirde gerçekleştirilen çeşitli aktivitelere de cevap verebilmektedir. Böylece yapı, kentle etkileşimli, katılıma açık ve eğitim olanakları sunan bir müzeye dönüşmektedir. Son olarak da müzenin geniş bahçesinde yer alan kafe de müzenin kentle bağımlı güçlendiren önemli faktörlerden birisi olmuştur.

Resim 8 Konferans Salonu [17]

IV. PANORAMA 1919 MÜZESİ

Şehrin merkezinde bulunan kapalı spor salonu adını, Türk güreşinin simge isimlerinden biri olan Yaşar Doğu'dan almıştır (Resim 9). Şehrin nüfusunun artması ile bu artışa karşılık veremeyen kapalı spor salonu, 2018 yılında müze olarak yeniden kullanıma açılmıştır. Spor başta olmak üzere konser, gösteri gibi bir çok etkinliğe de ev sahipliği yapan yapı, başlangıçta yıkılması düşünülmüştür. Fakat sonrasında halkın bu duruma karşı çıkması sonucu yapı, ek binalarla birlikte müze olarak yeniden işlevlendirilmiştir (Resim 10). Spor salonu ise 7500 kişilik kapasiteyle aynı isimde Tekkeköy'de yapılmıştır.

Resim 9 Yaşar Doğu Spor Salonu [17]

Resim 10 Panorama 1919 Müzesi [17]

Müzenin çevre düzenlemesi Emre Arolat Mimarlık tarafından, yapı ise Siluet Mimarlık tarafından yapılmıştır. Yapının dış konturları korunurken renkli dış cephesi ise kompozit panellerle kaplanmıştır [14]. Salonun giriş bölümü kuzeybatı tarafında iken yapılan eklerle birlikte giriş güneydoğu tarafı olan meydan yönüne alınmıştır (Resim 10). İç mekan organizasyonunda ve tasarımında önemli ölçüde değişimler olmuştur. Özellikle salon bölümü tamamen değişmiştir. Yeni tasarımda üç ana bölüm bulunmaktadır: dijital gösterim alanı (Atatürk'ün Samsun'a çıkışının anlatıldığı dijital bir sunum), diorama bölümü (Atatürk'ün Dikmen sırtlarında Seymenler tarafından karşılandığı an), geçici sergi alanı (Resim 11, 12, 13) [14]. Kalıcı serginin olduğu hacimlerin üstündeki eğrisel tavan kapatılmıştır. Böylece önceki kullarımdaki iç mekan formu anlaşılmamaktadır. Geçici serginin ve destek birimlerinin olduğu yerlerde mevcut iç mekan hacmi kısmen özgün kalmıştır. Yapının fiziksel dış görünüşünün korunmuş olması kent belleği açısından olumlu görülebilirken iç mekanında eskiye dair izlerin silinmesi olumsuz değerlendirilmektedir.

Resim 11 Dijital Gösterim Alanı [17]

Resim 12 Dioroma Bölümü [17]

Resim 13 Geçici Dergi Alanı [17]

Müzenin giriş bölümü kentlinin kolay erişebileceği yönde tasarlanmıştır (Resim 10). Giriş bölümü olarak eklenen yapı bu bağlamda olumlu değerlendirilebilir. Ayrıca giriş kütesinde engellilerin üst kata ve seyir terasına çıkmaları için bir asansör düşünülmüştür. Dioroma bölümünde üst kotta kalan izleme alanına engelli asansörü ile de erişim sağlanmaktadır (Resim 14).

Resim 14 Dioroma Bölümü Girişi [17]

Dijital gösterim alanında ve diorama bölümünde sergileme yöntemi olarak çeşitlilik sağlanmakta ve böylece ziyaretçiye keyifli bir anlatım yapılmakta ve iletişim güçlendirilmektedir. Geçici sergi alanında değişen eserlerle ziyaretçi ve müze arasındaki etkileşim güçlendirilmektedir. Müzeye dönüşümde eklenen yapılardan seyir terası, dolaşım yolları, kafe, açık sergi alanları ve amfi oturma alanı kentle etkileşimi güçlendiren diğer faktörlerdir (Resim 15).

Resim 15 Seyir Terası [17]

V. SONUÇ

Tarihi öneme sahip lojman, lokal ve spor salonu yapılarının müzeye dönüşümlerinde yerinde müdahaleler yapılmasına karşın iki müzenin isimlerinin yapıların orijinal isimleri ile bir bağlantısının olmaması kent hafızası bağlamında olumsuz bulunmuştur. Kent müzesinin iki farklı yapı grubundan olması nedeniyle mümkün görülmemektedir ancak Panorama 1919 Müzesi'nde Yaşar Doğu adı kullanılabilir. Ayrıca önceki işlevinin de spor aktiviteleri olması nedeniyle spor müzesi yapılması bu yapı için daha uygun olacağı düşünülmektedir.

Her iki müzenin de kent merkezine yakın olmaları ve yaşlılar, çocuklar ve engellilerin sergileme alanlarını sanal ya da birebir deneyimlemelerine imkan tanınması erişilebilirlik açısından önemlidir. İki müzenin de teknolojiyi etkin bir şekilde kullanması kullanıcının keyifli zaman geçirmesini sağlamaktadır. Her iki müzede de geçici sergi ve kafenin bulunması kentle olan etkileşimi güçlendirmektedir. Ancak bu etkileşimi güçlendiren çok amaçlı salon, kütüphane ve konferans salonu Kent müzesinde bulunurken Panorama 1919'da bulunmamaktadır.

Sonuç olarak her iki yapının da dönüşümü incelendiğinde en az müdahale ile korumanın ve yeniden işlevlendirmenin gerçekleştiği görülmüş, müzeye dönüşümde de çağdaş müzeciliğin önemli unsurlarından erişilebilirlik, katılımcılık, etkileşim / iletişim, eğlence, eğitim gibi kavramların önemsendiği ve dönüşümün de bu çerçevede yapılmaya çalışıldığı belirlenmiştir. Çağdaş müzecilikte kullanılan bu kavramların da tarihi öneme sahip yapıların dönüşümünde kullanılmasıyla kültürel mirasın devamlılığına olumlu etkileri olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

- [1] 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2863.pdf>
- [2] Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi Türkiye Milli Komitesi (International Council on Monuments and Sites) International Charter for The Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter 1964/ Venedik Tüzüğü), <http://www.icomos.org.tr/>

- [3] Silier, O., "Dünyada ve Türkiye'de Kent Müzeleri", Ege Mimarlık, Mimarlar Odası İzmir Şubesi, İzmir, ss. 16-17, 2010.
- [4] Ruskin, J., *On Art and Life*, Penguin Books, Londra, 21-70 2004.
- [5] Türk Dil Kurumu Sözlükleri TDK <https://sozluk.gov.tr/>
- [6] Kandemir, Ö.; Uçar, Ö., "Değişen Müze Kavramı ve Çağdaş Müze Mekanlarının Oluşturulmasına Yönelik Tasarım Girdileri", Sanat ve Tasarım Dergisi, Anadolu Üniversitesi, Sayı:9, ss. 17-47, 2015.
- [7] Levy, F., "Maddi Olmayan Müzeye Doğru", Kent, Toplum, Müze-Deneyimler, Katkılar, Ed: Burçak Madran, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 47-51, 2001.
- [8] Carrozzino, M., Bergamasco, M., "Beyond virtual museums: Experiencing immersive virtual reality in real museums", Journal of Cultural Heritage 11, 452, 2010.
- [9] 3XN Architects <https://3xn.com/project/mec-moscow>
- [10] Görsel Sanatlar Derneği Platformu (GSD_P) Müzemi İstiyorum Paneli-3 / Müze 2014 <https://www.youtube.com/watch?v=ssoTl4VbWnU>
- [11] İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Üzerine Emre Arolat ile Söyleşi <https://www.hevalzelihayuksel.com/istanbul-resim-ve-heykel-muzesi-uzerine-emre-arolat-ile-soylesi/>
- [12] <http://www.samsunkentmuzesi.com/>
- [13] Güven, R. F., "Samsun'da Bir TCDD Lojmanı Restorasyon Önerisi", Tez Danışmanı: Prof. Dr. Gediz URAK, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara, ss. 10. 2011.
- [14] <http://siluetmimarlik.com/page/samsun-1919-panorama-muzesi>
- [15] Mustafa Güner Arşivi
- [16] Giorgi Tsanatskenishvili Arşivi
- [17] Fatih Us Arşivi